

K SYNTAKTICKÝM KRITÉRIÍM PŘI POROVNÁVÁNÍ BLÍZCE PŘÍBUZNÝCH JAZYKŮ

MIKOLÁŠ ZATOVKAŇUK (Praha)

Navazuji na závěrečnou část referátu akademika Havránka, v níž zdůraznil, že porovnávání nám zostřuje pohled na analýzu současného jazyka a na vývoj jazyka. Ve svém sdělení se pokusím z tohoto hlediska naznačit syntaktická kritéria při porovnávání blízké příbuzných jazyků.

Z diferenčních rysů morfologie a syntaxe, které v poslední době nejlépe vyložil Vl. Skalička,¹ vyplývá, že specifičnost syntaxe je stavěna na vlastnostech slov a na spojování slov, morfologie pak na vlastnostech morfémů. Zřetel k slovu jako k syntaktickému elementu a k syntaktické členitelnosti slovních spojení a vět obohacuje jazykový rozbor v těchto hlavních směrech:

1. Ukazuje, jak slova využívají morfologických prostředků a takto doplňuje výsledky morfematického rozboru, který ukazuje, čemu morfologické prostředky slouží. Uvedeme příklady. V ruském substantivu *водитель* přípona *-тель* označuje rod (mužský), gramatické číslo (sg.) a nulovou koncovkou substantiva je označován pád (nominativ); je to morfologická funkce onomatologická (pojmenovávací) přípony *-тель*. Ve své funkci usouvztažňující (kombinující) jednak uvádí ve vztah sémantém *воду*- uvnitř slova, jendnak kombinuje slova tvořící slovní spojení nebo větu, — uvádí je do kongruenčního vztahu: *хороший водитель, водитель пришел, он водитель, водитель Вербицкий*. — Přípona *-тель* nám ukazuje, že její vlastností je usouvztažňovat slova tak, jak to vidíme v uvedených příkladech, neukazuje nám ovšem (a nemůže ukazovat), že není vlastností všech slov s příponou *-тель* využívat kongruenčních možností, které jim tato přípona poskytuje. Protože slovo je nerozlučně spjata se svou sémantikou a má bezprostřednější vztah k dorozumívací funkci jazyka než morfém, nemusí vždy vyhovovat požadavkům morfémů. Máme-li v ruštině tzv. „shodu podle smyslu“ typu *водитель хорошая, она водитель, водитель Вербицкая*, svědčí to o tom, že slovo jako syntaktický element s významem *řidič* a *řidička* nevyužívá kongruenčních možností daných příponou *-тель*; vlastní onomatologická funkce této přípony označuje osoby podle zaměstnání, ale nediferencuje osoby mužské a ženské (v ruštině neexistuje slovo **водительница* ve významu *řidička*); diferenciací probíhá v sémantické

¹ Vl. Skalička, *Vztah morfologie a syntaxe*, SaS 18, 1957, č. 2.

strukturu celého slova, které ve své syntaktické realizaci řeší situaci v zájmu dorozumívací funkce jazyka — „porušením“ shody označuje osobu ženskou.

Při porovnávání ruštiny s polštinou, která nediferencuje vždy označení osob podle povolání derivačními prostředky² přibližně tak jako ruština, zjišťujeme, že se tyto dva jazyky po stránce syntaktické zde shodují jen zčásti. Polština neuvádí sloveso do kongruenčního vztahu rodového (*dyrektor Bielak wyjechała*)³ podobně jako ruština (*директор Беляк уехала*); v přívlastkových syntaktických dvojicích na rozdíl od ruštiny adjektivum nevyužívá kongruenčních možností pádových: *tej naszej zastużonej dyrektor Bielak*; *z tą naszą nastużoną dyrektor Bielak* apod. Můžeme-li v takových případech spolu s Z. Klemensiewiczem mluvit o „znehybném“ (znieruchomiały) nominativu, ukazuje to, že syntax může zpětně ovlivňovat morfologickou strukturu slov. Na morfologické změny v důsledku změn syntaktických poukazuje polský autor W. Mańczak na příkladě nom. pl. *meżczyzny* → *meżczyźni*; této změně předcházelo užití *ten meżczyzna* místo dřívějšího *ta meżczyzna*.⁴

Při konfrontaci ruštiny s ukrajinštinou zase vidíme, že ukrajinština v takových případech využívá kongruenčních možností podobně jako ruština (*їх odwiedувала сержант Леночка*), ale na rozdíl od ruštiny má větší derivační možnosti, čímž je bližší češtině a polštině (*товаришка* = *soudružka* = *towarzyszka*; *лікарка* = *lékařka* = *lekarka*).

2. Lexikální stránka slov pomáhá blíže a přesněji určovat strukturní možnosti slovních spojení, přípustnou kombinovatelnost slov s určitými konstrukcemi.

Tak např. ruština a čeština se shodují v užívání přívlastkových syntaktických dvojic vyjádřených substantivem a závislým infinitivem (*желание видеть прáni видѣт*) po stránce kvalitativní, ale neshodují se po stránce kvantitativní; každé ruské dvojici *substantivum* + *infinitiv* neodpovídá obdobná česká dvojice: ...*причем причиною была не трусость и не брезгливая боязнь испачкаться*... — ...*ne snad ze zbabělosti ani ze štitivého strachu, že se poskvrní*... (Leonov); *он давал себе слово больше не думать о ней* — *dával si slovo, že už na ni nebude myslet*. Rozdílné vlastnosti ruského a českého *страх* — *strach* těsně souvisejí s jejich věcnými (lexikálními) významy, které určují různou kombinovatelnost s infinitivem: dvě skupiny slov s obecnějšími významy — *obava* a *slib* — v češtině nemají kombinovatelnost s infinitivem, kterou mají v ruštině (k první skupině se synonymicky řadí *боязнь, опасение, страх*, k druhé *обещание, слово, согласие, клятва*).⁵

3. Kromě morfologických prostředků (a gramatických slov) slova jako syntaktické elementy mají k vyjádření svých vztahů syntaktické a fonetickomluvnické

² Srv. Z. Klemensiewicz, *Tytuły i nazwy zawodowe kobiet w świetle teorii i praktyki*, Jęz. pol. 37, 1957, 2.

³ Příklad z citované práce Klemensiewiczovy.

⁴ Srv. W. Mańczak, *Ile rodzajów jest w polskim?*, Jęz. polski 36, 1956.

⁵ O infinitivu jako rozvíjejícím členu věty srv. např. J. Bauer — R. Mrázek — S. Žaža, *Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy*, II, P. 1960, s. 171 n.

prostředky. Zkoumání těchto prostředků a jejich funkcí nepojímá morfeematická členitelnost slov, nýbrž syntaktická členitelnost slovních spojení a vět. Např. v determinativních slovních spojeních prepoziční postavení útvarů homonymních s adverbii (tzv. vytykává adverbia — наречия-частицы) diferencuje po stránce syntaktické a významové syntaktické dvojice typu *уже довольно поздно (je již dost pozdě)* × *он довольно улыбался (spokojeně se usmíval)*, *портрет глубоко выразителен (portrét je velmi výstižný)* × *здесь глубоко (zde je hluboko)*. Foneticko-mluvnické prostředky, jako změna výšky hlasu, změna tempa, pauzy, ukazují např. na syntaktickou a významovou specifičnost parentetických slov a konstrukcí.

4. Zřetel k syntaktické členitelnosti slovních spojení a vět a k lexikálním významům může osvětlit vývoj strukturně syntaktických typů s „lexikální vázaností“; např. dnešní ruský frazeologismus *делать что-нибудь из-под палки*⁶ měl živou syntaktickou — ne frazeologickou — starší předlohu v konstrukcích *делать что-нибудь из-под страха, из-под побоев*.

---

⁶ Srv. Н. Ю. Шведова, *Проблема лексических ограничений как одна из проблем изучения истории синтаксиса русского литературного языка XVIII—XIX вв.*, ВЯ 9, 1960, 6, s. 21.